

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nemo condicit rem suam: over de samenloop tussen de rei vindicatio en de condictio

Wal, T.B.D. van der

Citation

Wal, T. B. D. van der. (2019, February 12). *Nemo condicit rem suam: over de samenloop tussen de rei vindicatio en de condictio*. Meijers-reeks. Boom Juridisch. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/68751>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/68751>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/68751> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Wal, T.B.D. van der

Title: Nemo condicit rem suam: over de samenloop tussen de rei vindicatio en de condictio

Issue Date: 2019-02-12

1 | Inleiding

Is de dief verrijkt met de zaak die hij heeft gestolen? Een beginnende rechtenstudent zal deze vraag zonder aarzeling bevestigend beantwoorden. De dief heeft zich verrijkt omdat hij de zaak die hij in bezit heeft genomen, kan gebruiken, terwijl de bestolene dit gebruik moet missen, en daarom verarmd is. Na een eerste inleiding in het civiele recht zal de student dezelfde vraag, met een even grote zekerheid, ontkennend beantwoorden. De dief heeft de zaak weliswaar in bezit genomen, maar niet in eigendom verkregen. De eigenaar kan zijn zaak dan ook van de dief revindiceren. Het vermogen van de bestolene, noch dat van de dief, heeft immers enige verandering ondergaan. Van een vermogensverschuiving – een verarming bij de bestolene en een daarmee corresponderende verrijking bij de dief – is geen sprake. Na nog verder in zijn studie te zijn gevorderd en ook het Romeinse recht te hebben bestudeerd, zal de student echter geneigd zijn terug te keren naar zijn oorspronkelijke antwoord. In het Romeinse recht, zo blijkt, kon de eigenaar de dief immers niet alleen aanspreken met de zakelijke *rei vindicatio*, maar óók met een persoonlijke vordering, de *condictio*. Op de dief was kennelijk ook een verbintenis komen te rusten die hem tot teruggave van de gestolen zaak verplichtte. Deze aansprakelijkheid op grond van de *condictio*, een toename van het passief van het vermogen van de dief, impliceert dat het in bezit nemen van de zaak tot een verrijking had geleid, een gelijke toename van het actief van zijn vermogen. De diefstal had dus wel degelijk een vermogensverschuiving teweeg gebracht, die door middel van de *condictio* ongedaan moest worden gemaakt. Maar hoe verhield de beschikbaarheid van de *condictio* zich tot de gelijktijdige beschikbaarheid van de *rei vindicatio*, die juist vooronderstelde dat zich géén vermogensverschuiving had voorgedaan?

§ 1.1 REI VINDICATIO EN CONDUCTIO

Deze rechtshistorische studie behandelt de samenloop tussen de *rei vindicatio* en de *condictio*. De *rei vindicatio* was in het Romeinse recht de actie waarmee de niet-bezittende eigenaar zijn zaak kon opeisen van de bezittende niet-eigenaar.¹ Deze actie maakt nog steeds onderdeel uit van de moderne, op Romeinsrechtelijke leest geschoeide, civielrechtelijke rechtsstelsels, en is

---

1 Deze formulering is ontleend aan Van Oven, *Leerboek*, § 45, p. 96.

ook in het Nederlandse Burgerlijk Wetboek opgenomen.² De *condictio* was in het Romeinse recht de actie waarmee de eiser van de gedaagde eigendomsoverdracht kon vorderen van een geldsom (*certa pecunia*) of een andere bepaalde zaak (*certa res*). Dit kon zowel een soortzaak zijn, dat wil zeggen een naar getal, gewicht of maat bepaalde zaak, als een specifieke zaak. De *condictio* komt in het Nederlandse Burgerlijk Wetboek niet meer als zodanig voor, maar staat aan de basis van de vordering uit onverschuldigde betaling.³ Nu de *rei vindicatio* in het Romeinse recht op het eigendomsrecht van de eiser was gebaseerd, en de *condictio* op de verplichting van de gedaagde om aan de eiser een zaak in eigendom over te dragen, waren beide acties aan elkaar tegengesteld. Men was immers eigenaar, óf men wilde het worden, maar niet allebei op hetzelfde ogenblik. In beginsel was samenloop tussen de *rei vindicatio* en de *condictio* daarom uitgesloten. Het geval van diefstal vormde hierop een uitzondering. De *condictio* was in dat geval niet op eigendomsoverdracht gericht en liep samen met de *rei vindicatio*. Het huidige Nederlandse recht wijkt op dit punt af van het Romeinse recht. Gezien het feit dat de vordering uit onverschuldigde betaling, anders dan de Romeinsrechtelijke *condictio*, niet per definitie op eigendomsoverdracht is gericht, is samenloop met de *rei vindicatio* mogelijk. In ons stelsel van eigendomsoverdracht is deze samenloop zelfs veelvoorkomend. Door de werking van het causale stelsel van eigendomsoverdracht blijft de solvent, ofwel de betaler, die een onverschuldigde betaling heeft verricht, in beginsel eigenaar van de onverschuldigd betaalde zaak, zodat hij zijn vorderingsrecht kan baseren op zowel de *rei vindicatio* als de vordering uit onverschuldigde betaling.

Deze studie behandelt de vraag hoe de *condictio* zich heeft ontwikkeld van een actie die in het Romeinse recht in beginsel aan de *rei vindicatio* was tegengesteld, tot een vordering die, ook in gevallen waarin de gedaagde zich niet aan diefstal schuldig heeft gemaakt, met de *rei vindicatio* kan samenlopen. De studie stelt zich tot doel om, door middel van rechtsvergelijkend onderzoek op historische grondslag, inzicht te verschaffen in deze ontwikkeling.

§ 1.2 PLAN VAN BEHANDELING

In het tweede hoofdstuk komt het Romeinse recht ter sprake, het recht dat de basis vormt van het continentaal West-Europese vermogensrecht. De belangrijkste bronnen bij dit deel van het onderzoek zijn de Instituten van Gaius, een leerboek dat rond 160 n.Chr. werd vervaardigd (het enige werk uit de klassieke periode van het Romeinse recht dat vrijwel volledig

---

2 Art. 5:2 BW: 'De eigenaar van een zaak is bevoegd haar van een ieder die haar zonder recht houdt, op te eisen.' In dit onderzoek zal consequent van de *rei vindicatio* worden gesproken.

3 Art. 6:203, lid 1 BW: 'Degene die een ander zonder rechtsgrond een goed heeft gegeven, is gerechtigd dit van de ontvanger als onverschuldigd betaald terug te vorderen.'

is bewaard),⁴ de Digesten, de compilatie van het klassieke juristenrecht die tussen 530–533 in opdracht van keizer Justinianus tot stand werd gebracht, en Justinianus' eigen Instituten, die tegelijk met de Digesten werden uitgevaardigd.⁵ In dit hoofdstuk komt de vraag aan de orde in welke gevallen het *formula*-proces samenloop kende tussen de *rei vindicatio* en de *condictio*, waarbij de aandacht in het bijzonder uitgaat naar de *condictio* die de bestolen eigenaar tegen de dief kon instellen, de *condictio furtiva*. Daarnaast wordt de vraag behandeld hoe deze samenloop in het civiele proces werd opgelost.

In het derde hoofdstuk gaat de aandacht uit naar het *ius commune*, het rechtssysteem dat in de Middeleeuwen tot ontwikkeling werd gebracht nadat de Digesten opnieuw waren ontdekt en het Corpus Iuris Civilis weer in zijn geheel kon worden bestudeerd. Voor de doorgaande lijn van de rechtsgeschiedenis is in het bijzonder de Glossa Ordinaria van belang, het doorlopende glossenapparaat dat Accursius († 1260/63) op de tekst van het Corpus Iuris vervaardigde.⁶ De Accursische glosse is vervolgens zelf het uitgangspunt geworden van de commentatoren zoals Dinus de Mugello († 1303), Jacques de Révigny († 1296), en Bartolus de Saxoferrato (1314–1357).⁷ Ook in het *ius commune* speelde de diefstal-uitzondering een belangrijke rol en rees de vraag of een eiser ook in andere gevallen het bezit van een zaak kon condiceren. Als dat het geval zou zijn, zou samenloop met de *rei vindicatio* zich op ruimere schaal kunnen voordoen. Zoals vaker het geval was, leverde het Corpus Iuris zowel argumenten op voor een bevestigende, als voor een ontkennende beantwoording van deze vraag.

In het *ius commune* is de vraag of de *condictio* per definitie op eigendoms-overdracht is gericht bovendien verbonden geraakt met het leerstuk van de *iusta causa*: de eis dat aan eigendomsoverdracht een geldige titel, een 'rechtmatige oorzaak,' ten grondslag dient te liggen. Het debat over de vraag naar de invulling van het titelbegrip verschaft, niet alleen voor het *ius commune*, maar ook in de periode van de moderne codificaties, inzicht in het karakter van de *condictio* als een actie die al dan niet per definitie op eigendomsoverdracht is gericht. De vraag rijst hierbij of de opvatting dat de *condictio* al dan niet op eigendomsoverdracht is gericht een *argument* oplevert om het *iusta causa*-vereiste op een bepaalde manier in te vullen. Deze vraag wordt door de glosse bevestigend beantwoord: het bestaan van de, op eigendomsoverdracht gerichte, *condictio indebiti*, de *condictio* ter ongedaanmaking van een onverschuldigde betaling, leidt volgens de glosse tot de stelling dat eigen-

---

4 David (red.), *Gai Institutiones*. In de voetnoten wordt verkort verwezen naar de tekstedities en naar de secundaire literatuur; zie voor de volledige titelbeschrijvingen van de gebruikte tekstedities en secundaire literatuur de literatuurlijsten vanaf p. 275 en 277.

5 Mommsen & Krüger (red.), *Editio stereotypa*.

6 Van de Accursische glosse is de herdruk geraadpleegd van de druk uit 1487–89 (Venetië), opgenomen in delen VII–XI van het *Corpus glossatorum iuris civilis*. Ook de druk uit Lyon (1627) met aanvullende humanistische glossen is geraadpleegd.

7 Dinus, *De actionibus*, druk 1569 (Frankfurt a.M.); Révigny, *De actionibus*, tekstuitgave van Van Soest-Zuurdeeg; Révigny, *Lectura super Digesto Veteri*, ms. Leiden, collectie D'Ablaing 2; Bartolus, *Commentaria*, druk 1574 (Turijn) en 1590 (Venetië).

dom ook kan overgaan op grond van een putatieve, ofwel slechts vermeende, titel. In deze studie wordt de vraag gesteld of het argument van de glosse ook kan worden omgedraaid. Kan men uit de opvatting dat voor overdracht een putatieve titel niet voldoende is, maar een obligatoir geldige titel is vereist, omgekeerd afleiden dat de *condictio* niet per definitie op eigendoms-overdracht dient te zijn gericht? Wanneer levering plaatsvond op grond van een obligatoir ongeldige titel, zou bevestigende beantwoording van deze vraag leiden tot de situatie dat de tradent zowel op grond van de *rei vindicatio* als de *condictio indebiti* kan procederen. Is dit wenselijk?

Tot slot komen enkele moderne codificaties aan bod in twee hoofdstukken die, in navolging van het onderscheid dat in de rechtsvergelijkende literatuur gebruikelijk is,⁸ gewijd zijn aan de germanistische en romanistische tradities. In het vierde hoofdstuk komen het Zwitserse Obligationenrecht (1881) en het Duitse Bürgerliches Gesetzbuch (1900) aan de orde. Hierbij gaat de aandacht in het bijzonder uit naar het Zwitserse recht, vanwege het aldaar geldende causale stelsel van eigendomsoverdracht. In het vijfde hoofdstuk komen de Franse Code civil (1900), het Nederlandse Oud Burgerlijk Wetboek (1838), en het Nieuw Burgerlijk Wetboek (1992) aan de orde, waarbij voornamelijk de voorbereidende werkzaamheden op dit laatste wetboek van belang zijn.⁹

§ 1.3 SAMENLOOP

Vooraf zij het volgende opgemerkt over het begrip ‘samenloop.’ In het klassieke Romeinse recht was sprake van samenloop wanneer één rechtsfeit leidde tot de beschikbaarheid van meerdere acties.¹⁰ Voor een geval van samenloop bestonden verschillende oplossingen. Zo kon een eiser in sommige gevallen beide samenlopende acties instellen, hetgeen zich bijvoorbeeld voordeed wanneer met de ene actie de waarde van een zaak werd gevorderd en met de andere actie een boete. Beide acties dienden een verschillend doel en werden bij elkaar opgeteld, zodat men, in de Pandektistische literatuur over het Romeinse recht, van cumulatie spreekt.¹¹ In andere gevallen sloot de ene actie de andere uit. Dit deed zich bijvoorbeeld voor bij de aansprakelijk-

8 Zweigert & Kötz, *Rechtsvergleichung*, § 6, 10.

9 De Nederlandse vertalingen van de Latijnse teksten in de hoofdstukken over het Romeinse recht en het *ius commune* zijn van eigen hand. Soms is inspiratie ontleend aan de vertaling van Spruit *et al.* (red.). De vertalingen van teksten uit het Corpus Iuris in de Duitse samenvatting zijn ontleend aan: Behrends *et al.* (red.).

10 Zie voor het Romeinse recht met name: Levy, *Konkurrenz* I, p. 17 sq., en Liebs, *Klagenkonkurrenz*, p. 16, die de verschillende acties onderzoekt die uit dezelfde ‘Lebenssachverhalt’ voortkomen.

11 Levy, *Konkurrenz* I, p. 416, voor de cumulatie tussen de *rei vindicatio* en de *actio furti*; Kaser/Hackl, *RZ*, p. 305; zie § 2.3.2, *infra*, p. 31.

heid van een schuldenaar en een borg. Zodra de crediteur één van beiden aansprak, verviel zijn recht om de ander aan te spreken.¹² Men spreekt hier van alternatieve samenloop.

Waar in de Nederlandse literatuur de term ‘samenloop’ wordt gebruikt, spreekt de Pandektistische literatuur van concurrentie (‘Konkurrenz’),¹³ een term die beter aansluit bij het Latijnse *concursum actionum* en als synoniem van ‘samenloop’ kan worden gebruikt. Een complicatie bij de afbakening van het leerstuk is dat de term ‘samenloop’ of ‘concurrentie’ niet steeds consequent is gebruikt. Zo stelt Savigny dat alleen het geval van alternatieve samenloop, dat hij aanduidt met ‘elective Konkurrenz,’ écht als een geval van concurrentie moet worden gezien. Wanneer zich ‘cumulative Konkurrenz’ voordoet, en beide acties dus naast elkaar van toepassing zijn, stelt Savigny dat er van concurrentie in de echte zin van het woord eigenlijk geen sprake is, maar slechts van ‘coëxisterende Klagen.’¹⁴ Savigny spreekt dus slechts van concurrentie in die gevallen waarin verschillende acties om voorrang strijden en er slechts één prevaleert. Tegenwoordig wordt ‘concurrentie’ niet meer in deze enge zin opgevat en omvat deze term zowel gevallen van cumulatieve, als van alternatieve (of electieve) concurrentie.¹⁵

De wijze waarop het samenloopleerstuk in het Nederlandse recht wordt opgevat, verschilt in die zin van de wijze waarop dit leerstuk in het klassieke Romeinse recht werd opgevat, dat tegenwoordig niet langer de actie, maar het subjectieve recht van de eiser centraal staat.¹⁶ Dit betekent dat niet meer wordt gesproken van samenloop van acties, maar van samenloop van (rechtsgronden voor) vorderingsrechten of van rechtsregels.¹⁷ Het oplossen van situaties van samenloop leidt evenwel nog steeds tot vergelijkbare uitkomsten. Cumulatie is het vertrekpunt, hetgeen inhoudt dat beide rechts-

12 Levy, *Konkurrenz* I, p. 190 sq., voor de ‘passive Personenkonkurrenz’ tussen de hoofdschuldenaar en de borg; zie ook Kaser/Hackl, *RZ*, p. 306, 616.

13 Kaser/Hackl, *RZ*, p. 303.

14 Savigny, *System* V, p. 215–16, wijkt hiermee, zo geeft hij toe, af van het in 1841 gangbare spraakgebruik. Eisele, *AcP* 79, p. 329, verdedigt dezelfde leer als Savigny. Hiertegen Levy, *Konkurrenz* I, p. 37.

15 Liebs, *Klagenkonkurrenz*, p. 16; Kaser/Hackl, *RZ*, p. 304. De beperkte opvatting van ‘Klagenkonkurrenz’ in de negentiende eeuw vloeide voort uit het feit dat men dit leerstuk onder het tenietgaan van verbintenissen schaarde; zie Schmitt, *Subsidiarität*, p. 14–15. Reeds Levy, *Konkurrenz* I, p. 37, levert kritiek op de opvatting van Savigny, die volgens hem op ‘einen bloßen Wortstreit’ zou neerkomen.

16 Zie voor deze ontwikkeling Bezemer, *TvR* 81, p. 199 sq., die stelt dat de belangrijkste stappen voor het verleggen van het accent van de actie naar het subjectieve recht in de dertiende eeuw gezet werden gezet door Révigny.

17 Brunner, *Samenloop*, p. 6, spreekt van ‘samenloop van rechtsgronden van een vorderingsrecht of van verschillende vorderingsrechten’; Sniijders, *Speculum Langemeijer*, p. 454, bespreekt gevallen waarin ‘verschillende bepalingen voor toepassing op één feitelijk gebeuren in aanmerking’ komen; en Boukema, *Samenloop*, nr. 8, en Castermans & Krans, *Ex libris Hans Nieuwenhuis*, p. 156, spreken van ‘samenloop van regels van eenzelfde rechtsstelsel.’

gronden cumulatief van toepassing zijn, in beginsel ook wat betreft hun rechtsgevolgen. Wanneer het niet aanvaardbaar is dat beide rechtsgevolgen naast elkaar gelden, dient de eiser een keuze te maken ten aanzien van de toe te passen rechtsgevolgen (alternativiteit).¹⁸ Bij alternatieve samenloop heeft de eiser de keuze op grond van welke actie hij procedeert, of welke rechtsgrond hij voor een vorderingsrecht aanvoert. Soms wordt hij echter beperkt in zijn keuze. Wanneer aan de voorwaarden voor toepassing van twee 'acties,' om die term korthedshalve te gebruiken, is voldaan, maar het onaanvaardbaar wordt geacht dat een eiser een keuze heeft tussen beide acties, kan één van de samenlopende acties exclusief van toepassing worden verklaard. Het kan ook voorkomen dat een actie slechts dan van toepassing is wanneer er geen andere actie ter beschikking is, of wanneer een andere actie niet tot een volledige vergoeding heeft geleid. De actie heeft dan een 'subsidiar' karakter.¹⁹ Men dient bij de stelling dat een actie 'subsidiar' van toepassing is echter scherp te onderscheiden tussen enerzijds het geval waarin een eiser bij samenlopende acties wordt gedwongen beide acties in een bepaalde volgorde in te stellen, en anderzijds het geval waarin aan de voorwaarden voor toepassing van de 'subsidiare' actie pas is voldaan wanneer een andere actie is weggevallen. In het eerste geval is aan de voorwaarden voor toepassing van twee acties voldaan, maar wordt de eiser gestuurd in zijn keuze, terwijl in het laatste geval op geen enkel ogenblik aan de voorwaarden voor toepassing van beide acties is voldaan, en zich dus ook geen samenloop voordoet. Reeds op deze plaats wordt op dit onderscheid gewezen, omdat in de literatuur soms wordt gesteld dat de *condictio* 'subsidiar' is aan de *rei vindicatio*,²⁰ waarmee dan wordt bedoeld dat aan de voorwaarden voor toepassing van de *condictio* – eigendomsverlies bij de eiser en een verrijking bij de gedaagde – pas is voldaan op het moment dat de *rei vindicatio* is komen te vervallen. Inderdaad was dit in beginsel de verhouding waarin de *rei vindicatio* en de *condictio* in het Romeinse recht tot elkaar stonden, maar hier was er van samenloop geen sprake.²¹ De stelling dat de *condictio* subsidiar is aan de *rei vindicatio* dient dus altijd te worden verduidelijkt.

Zowel in de literatuur over het Romeinse als het Nederlandse recht bestaat discussie over de vraag of het samenloop-leerstuk slechts toepassing vindt wanneer sprake is van één rechtsverhouding, of dat dit leerstuk ook op drie-partijen-verhoudingen dient te worden toegepast – dat wil zeggen, in gevallen waarin verschillende eisers tegen dezelfde gedaagde kunnen procederen, of één eiser

18 Snijders, *Speculum Langemeijer*, p. 454; Boukema, *Civielrechtelijke samenloop*, p. 22.

19 Schmitt, *Subsidiarität*, p. 25.

20 Zie bijvoorbeeld: Guhl/Merz/Koller, *Obligationenrecht*, p. 204, in het kader van het Zwitserse recht geciteerd, *infra*, p. 149, n. 53.

21 In deze zin ook, in het kader van de verhouding tussen *rei vindicatio* en *condictio*: Schmitt, *Subsidiarität*, p. 58. Op p. 94 schrijft Schmitt 'daß es irreführend ist, in diesem Zusammenhang von Subsidiarität zu sprechen, denn er liegt gar kein Zurücktreten des Bereicherungsanspruchs gegenüber anderen Ansprüchen vor.'

tegen verschillende gedaagden kan procederen.²² Voor zowel het Romeinse als het Nederlandse recht is het gerechtvaardigd om ook deze drie-partijen-verhoudingen te bespreken. Wat betreft het Romeinse recht werd het procesrechtelijke middel om vragen van samenloop op te lossen, dat van de (indirecte) procesconsumptie, zoals die in het navolgende uitgebreid zal worden besproken, ook in drie-partijen-verhoudingen toegepast.²³ Ook Levy, wiens beschouwingen over samenloop in het Romeinse recht nog steeds leidend zijn, bespreekt gevallen waarin acties door of tegen verschillende partijen konden worden ingesteld.²⁴ Hij onderscheidt hierbij tussen 'Aktionenkonkurrenz' in enge zin, voor het geval acties tussen dezelfde personen konden worden ingesteld, en 'Personenkonkurrenz,' voor het geval dezelfde actie door of tegen verschillende personen kon worden geprocedeerd.²⁵ In het geval dat verschillende acties door of tegen verschillende partijen konden worden ingesteld, spreekt Levy van 'doppelte Konkurrenz.' Ook naar Nederlands recht is het gerechtvaardigd drie-partijen-verhoudingen te bespreken.²⁶

§ 1.4 INTERPOLATIES

Enkele teksten uit het Corpus Iuris die in dit hoofdstuk worden besproken zijn voorwerp geweest van vermoedens van interpolatie. Deze vermoedens zijn vooral geuit in de eerste helft van de 20^e eeuw, toen de bestudering van het Romeinse recht niet langer in dienst stond van het tot 1 januari 1900, de dag van de invoering van het BGB, in Duitsland geldende 'heutiges römisches Recht,' maar uitsluitend van historisch onderzoek.²⁷ Auteurs die op ruime schaal interpolaties aannemen gaan uit van de theorie dat het Corpus Iuris slechts in beperkte mate het klassieke Romeinse recht weerspiegelt, en deels het product is van het 'Vulgarrecht,' het late Romeinse recht van na Diocletianus, en van de Oost-Romeinse rechtsschool. Ook de werkzaamheden van de Justiniaanse compilatoren zouden in belangrijke mate hun stempel hebben gedrukt op de overgeleverde teksten. Tegenwoordig neemt men evenwel aan dat in het 'Vulgarrecht' en de Oost-Romeinse rechtsschool geen aanpassing van de klassieke bronnen heeft plaatsgevonden, en dat de compilatoren slechts in beperkte mate gelegitimeerd waren tot aanpassing van

---

22 Zie, wat betreft het Romeinse recht: Eisele, *AcP* 79, p. 330, die ervoor pleit drie-partijen-verhoudingen buiten het samenloopleerstuk te houden. Zie daarentegen: Kaser/Hackl, *RZ*, p. 30; Liebs, *Klagenkonkurrenz*, p. 19–20.

23 Zie bijvoorbeeld D. 13,1,18 (Scaevola), *infra*, p. 55, n. 266.

24 Levy, *Konkurrenz* I, p. 10.

25 Levy, *Konkurrenz* I, p. 14, spreekt van 'Verschiedenheit [...] in den (auf der Passiv- oder Aktivseite beteiligten) Personen.'

26 De heersende definities van samenloop waarbij de vraag centraal wordt gesteld welke rechtsregels van toepassing zijn op hetzelfde rechtsfeit, bieden deze mogelijkheid. Brunner, noch Boukema nemen principieel stelling in. Jansen, *Samenloop*, p. 17, stelt dat vragen van samenloop slechts kunnen rijzen binnen een 'rechtsrelatie tussen dezelfde partijen,' maar waarom deze afbakening 'essentieel' zou zijn, wordt niet duidelijk.

27 Kaser, *AÖAW* 116, p. 120.

de teksten van de klassieke juristen.²⁸ Zo heeft de keizer de compilatoren van de Digesten de bevoegdheid gegeven om datgene weg te laten wat overbodig was geworden, en wat in onbruik was geraakt, om imperfecties weg te werken,²⁹ en om citaten uit de constituties te verwijderen of aan te passen,³⁰ maar elke inhoudelijke interpolatie behoefde een afzonderlijke keizerlijke goedkeuring.³¹ Een vermoeden van interpolatie is daarom slechts gerechtvaardigd na een tekstkritische analyse,³² en dient te worden gemotiveerd op grond van veranderingen in het procesrecht of op grond van keizerlijke wetgeving die blijk geeft van een vernieuwing die in het juristenrecht moest worden doorgevoerd.³³

§ 1.5 DANKWOORD

Mijn hartelijke dank gaat uit naar Wolfgang Ernst voor de ontvangst aan de Universität Zürich, naar Kees Bezemer voor zijn hulp bij het ontsluiten en ontcijferen van de Middeleeuwse bronnen, en naar Mona Keller voor het vervaardigen van de Duitse vertaling van de samenvatting en het slot. Bijzondere dank gaat uit naar Pomponius voor het schrijven van de enige overgeleverde tekst over de procesrechtelijke gevolgen van de samenloop tussen de *rei vindicatio* en de *condictio furtiva*.³⁴

---

28 Kaser, *SAW* 277.5, p. 81.

29 Lokin, *Fs. Ankum*, p. 265, onder verwijzing naar de const. 'Tanta,' 10.

30 Lokin, *Fs. Ankum*, p. 266, onder verwijzing naar de const. 'Deo auctore,' 7 en 9, en de const. 'Tanta,' 10 en 14.

31 Lokin, *Fs. Ankum*, p. 267.

32 Kaser, *AÖAW* 116, p. 125.

33 Kaser, *SAW* 277.5, p. 83–94.

34 D. 47,2,9,1 (Pomponius), *infra*, p. 58, n. 280.